

УДК 341.41/.46

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.108>

ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА (ГЕНОЦИДУ) В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА ОБОВ'ЯЗОК ПОКАРАННЯ ЗА НЬОГО

Замрига А.В.,

*кандидат економічних наук, доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного та міжнародного права**Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8919-6633>e-mail: artur.zamryha@kneu.edu.ua

Замрига А.В. Визначення злочину проти безпеки людства (геноциду) в міжнародному кримінальному праві та обов'язок покарання за нього.

Актуальність даної теми дослідження в умовах сьогодення набуває неабиякого інтересу та полягає в тому, що геноцид є одним з найтяжчих злочинів проти людства і хоч відповідальність за нього офіційно закріплена, проте це не запобігає новим проявам геноциду.

У даному науковому дослідженні автором здійснено чергову спробу розглянути теоретичне підґрунтя виникнення терміну «геноцид» в міжнародному праві. Зазначено, що незважаючи на досить тривале існування геноциду у світі, лише після Другої світової війни геноцид було кваліфіковано як найтяжчий злочин проти людства. Проаналізовано, що попри те, що була підписана Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, ухвалені її норми не змогли запобігти новому прояву даного злочину. У статті наведені відомі історії приклади страшних геноцидів. Визначено, що відповідальність за геноцид передбачено Конвенцією ООН 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», в якій сформульовано склад злочину та його форми. Також виявлено, що у Конвенції прямо не йдеться про відповідальність держав, а лише опосередковано.

Розкрито концепцію міжнародної кримінальної відповідальності держави за геноцид та зроблено висновки, що дана концепція є спірною.

Проаналізовано судову практику держав щодо притягнення до відповідальності за злочин геноциду відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. Зроблено висновки про застосування національними судами самої Конвенції про геноцид, або ж національного законодавства, яке містило визначення злочину геноциду відповідно до Конвенції.

Також у статті розкриті події сьогодення, а саме те, що злочини росіян у ході повномасштабної агресії підпадають під статті Конвенції про

геноцид 1948 року, і Україна працює над притягненням російських злочинців до відповідальності за геноцид українського народу.

Зроблено висновок, що злочини росіян в Україні – це геноцид за усіма ознаками і росія повинна понести відповідальність за геноцид українського народу.

Ключові слова: геноцид, міжнародний злочин, Конвенція, міжнародно-правова відповідальність, відповідальність держави за міжнародний злочин, суд, людство, безпека, обов'язок, геноцид українського народу.

Zamryha A Definition of the crime against the security of humanity (genocide) in international criminal law and the obligation to punish it.

The relevance of this research topic in today's conditions is of great interest and lies in the fact that genocide is one of the most serious crimes against humanity, and although responsibility for it is officially established, this does not prevent new manifestations of genocide.

In this scientific article, the author made another attempt to consider the theoretical basis of the emergence of the term "genocide" in international law. It is noted that despite the rather long existence of genocide in the world, it was only after the Second World War that genocide was qualified as the most serious crime against humanity. It was analyzed that despite the fact that the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide was signed, its adopted norms could not prevent a new manifestation of this crime. The article gives known historical examples of terrible genocides. It was determined that responsibility for genocide is stipulated by the UN Convention of 1948 "On the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment", which formulates the composition of the crime and its forms. It was also found that the Convention does not directly refer to the responsibility of states, but only indirectly.

The concept of international criminal responsibility of the state for genocide is revealed and conclusions are drawn that this concept is controversial.

The judicial practice of the states regarding prosecution for the crime of genocide in accordance with the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide has been analyzed. Conclusions were made about the application by national courts of the Genocide Convention itself, or the national legislation, which contained the definition of the crime of genocide in accordance with the Convention.

The article also reveals current events, namely that the crimes committed by the Russians during the full-scale aggression fall under the articles of the 1948 Genocide Convention, and Ukraine is working to bring Russian criminals to justice for the genocide of the Ukrainian people.

It was concluded that the crimes of the Russians in Ukraine are genocide by all indications and that Russia should bear responsibility for the genocide of the Ukrainian people.

Key words: genocide, international crime, Convention, international legal responsibility, state responsibility for international crime, court, humanity, security, duty, genocide of the Ukrainian people.

Постановка проблеми. Геноцид – масові знищення людей через національну, етнічну чи расову приналежність або спільні релігійні переконання, який ми можемо спостерігати протягом всього часу існування людства у світі, завжди були випадки.

Потрібно зазначити, що в ст. III Конвенції 1948 року, відповідно до якої покарання передбачається за такі діяння: геноцид; змова з метою здійснення геноциду; пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду; замах на здійснення геноциду; співучасть у геноциді.

Геноцид був визнаний міжнародним злочинном вже в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 року. Варто зазначити, що Резолюція 1947 року встановила, що геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав. 9 грудня 1948 року була прийнята й відкрита для підписання Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, вона набула чинності 1951 року. У ній зазначено, що під геноцидом розуміють дії, які вчиняються з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне

або часткове фізичне її знищення; заходи розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідження міжнародної кримінальної відповідальності за геноцид як злочин проти безпеки людства та суміжні теми висвітлено у працях таких науковців: М.М. Антонович, Ю. Бендерський, А.А. Бакаев, В.В. Дикань, Р.І. Ребриш, П. Ярошевич та інші.

Метою статті є здійснення всеохоплюючого дослідження міжнародної кримінальної відповідальності за геноцид як злочин проти безпеки людства, проблеми визначення злочину геноциду в міжнародному кримінальному праві та обов'язку покарання за даний злочин. Черговий раз здійснити спробу дослідження виникнення терміну «геноцид» та його визнання в міжнародному праві. Визначити відповідальність держави за геноцид як злочин проти безпеки людства. Розглянути практику виконання державами обов'язку покарання за злочин геноциду. Дослідити питання, яке хвилює громадян України та наших партнерів: «Чи можна дії, які РФ вчиняє щодо українців назвати геноцидом?».

Викладення основного матеріалу. Звернемося трішки до історії, та зазначимо, що у 1944 р. Р. Лемкін, польський кримінолог уперше запропонував термін «геноцид» та сформулював ознаки цього складу злочину. Першим злочином проти людства ХХ ст. став геноцид вірмен в Османській імперії.

Незважаючи на досить тривале існування геноциду у світі, лише після Другої світової війни, а саме у грудні 1948 р., геноцид було кваліфіковано як найтяжчий злочин проти людства [7, с. 267, 406]. Розробка документу, який передбачив міжнародно-правову відповідальність за геноцид, почалася зі створенням Організації Об'єднаних Націй. Саме ООН схвалила Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього, в якій геноцид було оголошено злочином, що порушує норми міжнародного права [8, с. 8].

Правові передумови для криміналізації геноциду на міжнародному рівні були створені в ході діяльності Нюрнберзького трибуналу (1945 р.), який розглядав факти масового знищення людей під час Другої світової війни [6].

Звернемо увагу, що теоретичним підґрунтям для виникнення нового в міжнародному праві терміну «геноцид» стали дослідження подій Другої світової війни та інших фактів масового знищення людей через національну, етнічну чи расову приналежність або релігійні переконання.

За вчинення геноциду фізичні особи несуть кримінально-правову відповідальність, яка передбачена нормами міжнародного законодавства, вони можуть бути притягнуті до відповіді

дальності міжнародним трибуналом, міжнародним судом або судом держави. І тут варто згадати, що за вчинення інших злочинів, які передбачені міжнародними конвенціями, фізичні особи несуть відповідальність згідно національного кримінального законодавства.

Досліджуючи дану тему, обов'язково варто розглянути події сьогодення і тут варто зазначити, що російська федерація веде проти України не тільки повномасштабну війну, яка змусила близько чверті українців залишити свої домівки, а у багатьох забрала життя.

Одночасно РФ у своєму інформаційному просторі заперечує саме існування української нації, а згадки про Україну і Київську Русь вже видаляють з підручників історії.

Способи ведення війни росією проти України: цілеспрямований терор України та її народу в усіх українських регіонах, масові викрадення, зґвалтування, вбивства та катування, знищення Харкова, Маріуполя, Чернігова, жахи в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Бородянці, окупація південних регіонів країни разом із багаторазовими заявами керівництва росії про те, що «українства не існувало і не існує», – все потужніше ставлять питання про можливе вчинення геноциду щодо українського народу.

Політичне визнання цього злочину вже є. Заяви щодо вчиненого геноциду в Україні вже зробили Верховна рада та парламенти низки держав і в Європі, і у Північній Америці. Але найвагомим є юридичне визнання.

Злочини росіян у ході повномасштабної агресії підпадають під статті Конвенції про геноцид 1948 року, і Україна працює над притягненням російських злочинців до відповідальності за геноцид українського народу. Про це міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба заявив у відео-зверненні до конференції "Міжнародне право проти геноциду", організованої Zentrum Liberale Moderne в Берліні [14].

Тому можна підчеркнути, що злочини росіян в Україні – це геноцид за усіма ознаками і росія повинна понести відповідальність за геноцид українського народу.

А.О. Кузьменко зазначає, що підписуючи Конвенцію, держави зобов'язувалися «вживати заходів попередження» проти геноциду і «карати за його здійснення» [3]. Проте, ми хочемо зазначити, що злочин геноциду не раз повторювався після підписання даної Конвенції.

На даний час, історія має такі приклади страшних геноцидів як: геноцид в Югославії (1991), у Руанді (1994), у Сьєрра-Леоне (1996).

Історія формального встановлення цього терміну свідчить, що Конвенція стала компромісом між науковою концепцією геноциду та інтересами держав, які брали участь в її підготовці. Конвенція була розроблена для запобігання повторення

міжнародного злочину та у разі його вчинення, були прописані норми, що офіційно закріплювали відповідальність за скоєне діяння. Проте не всі прийняті норми Конвенції запобігають новому прояву геноциду.

Що стосується відповідальності, то тут варто зазначити, що відповідальність за геноцид передбачено Конвенцією ООН 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», в якій сформульовано склад злочину та його форми. У Конвенції прямо не йдеться про відповідальність держав, а лише опосередковано, оскільки факт настання відповідальності держави за злочин геноциду підтверджується ст. IX, в якій зазначено, що спори між державами учасницями з приводу тлумачення, застосування або виконання цієї Конвенції, в тому числі щодо відповідальності тієї чи іншої держави за вчинення геноциду або одного з наведених у ст. III діянь (змова, підбурювання, замах, співучасть у вчиненні геноциду), передаються на розгляд Міжнародного суду на вимогу будь-якої зі сторін у спорі [1].

Існує концепція кримінальної відповідальності держави. Р.І. Ребриш у своїй праці зазначає, що представники концепції кримінальної відповідальності держави вважають, що, окрім індивідів та злочинних організацій, відповідальність за вчинення міжнародних злочинів повинен нести народ держави-порушниці, що зумовлено потужними демократичними процесами сьогодення. У демократичних державах народ бере безпосередню участь у формуванні публічної влади, голосуючи, обираючи й підтримуючи певні напрями політики цієї влади та способи її втілення. Вважається, що народ у такій державі має можливість запобігти порушенню [4].

На нашу думку, дана концепція є спірною, тому що не в усіх демократичних державах народ формує владу, наприклад, у конституційних монархіях народ монарха не обирає, тому ми вважаємо, що народ в даному випадку відповідальності не буде нести.

Навіть, якщо розглядати те, що саме народ бере безпосередню участь у формуванні публічної влади, то і тут, на мою думку, він теж не завжди буде нести відповідальність, адже обираючи публічну владу, народ не може передбачити, що саме вона робитиме.

Тут варто також згадати думку Ю. Бендерського. На його думку, доцільним видається застосування інституту кримінальної відповідальності держави та передбачуваних у його межах механізмів у боротьбі зі злочиним геноциду [9, с. 12].

Його думку ми повністю підтримуємо, адже саме держава повинна нести кримінальну відповідальність за вчинені нею дії.

Хочемо зазначити ст. IV Конвенції відповідно до якої, особи, які здійснюють геноцид або інші з

перерахованих у статті III діянь, підлягають покаранню незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими або приватними особами [1].

Досліджуючи дану тему варто розглянути практику виконання державами обов'язку покарання за злочин геноциду відповідно до Конвенції про геноцид. Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. безпосередньо передбачає обов'язок держав попередити злочин геноциду або покарати за нього.

Особливістю ст. IV є те, що вона визначає, що особи, які вчинили злочин геноциду підлягають покаранню незалежно від того чи є вони відповідальними за конституцією своєї держави вищими посадовими особами чи приватними особами.

Також варто зазначити статтю VI Конвенції, в ній вказується, що одним з варіантів здійснення правосуддя є притягнення до відповідальності судом держави, де було здійснено злочин [1]. Д.І. Радомська в своїй роботі зазначає, що це є суттєвим недоліком Конвенції.

Також вона зазначає, що не враховано було й те, що відповідальними за злочин геноциду звичайно є посадові особи держави [5]. Ми повністю підтримуємо її думку, тому що ми вважаємо, що відповідальними за злочин геноциду є саме посадові особи держави.

Існуючий конвенційний механізм розрахований на переслідування винних осіб саме державами, на території яких мав місце злочин геноциду. Але саме уряди таких держав сприяють або прямо беруть участь у подібних злочинних діяннях. Навіть після скинення такого злочинного уряду, винні у геноциді найчастіше зазнають помилування або амністуються, тобто фактично не несуть ніякого покарання [5].

Встановлення факту скоєння злочину державою може здійснюватися Радою Безпеки ООН, якщо такого роду діяння супроводжуються порушенням миру чи становили загрозу миру в розумінні статті 39 Статуту ООН [2].

Варто розглянути механізми боротьби з таким злочинном як геноцид. З приводу цього питання варто звернутися до думок науковців.

А. Бакаев [10, с. 27] та П. Ярошевич [11, с. 12] вважають, що основними чинними міжнародно-правовими механізмами боротьби з міжнародним злочинами, в тому числі зі злочином геноциду, є Рада Безпеки ООН, Міжнародний Суд ООН та Міжнародний кримінальний суд. Проте ці установи є не досить ефективними. Пояснити це можна тим, що під час винесення рішень Радою Безпеки велику роль відіграють погляди та інтереси постійних членів, які мають право вето. І важливим є те, що даний орган, перш за все, є політичним, а не судом. Щодо Міжнародного Суду ООН, то варто зазначити, що він не змо-

же розглядати справу і виносити рішення щодо держави, яка вчинила міжнародний злочин, без її на те згоди. До того ж, юрисдикція Суду не поширюється на держави, які не є членами ООН, за винятком випадків, коли такі держави надають спеціальну згоду на юрисдикцію Суду і сплачують певні внески на витрати Суду.

Що стосується Міжнародного кримінального суду, то згідно з Римським статутом 1998 року даний Суд може виносити рішення лише щодо індивідів.

Р.І. Ребриш у своїй праці зазначає, що після прийняття Конвенції про геноцид у 1948 році держави пішли різними шляхами у вирішенні питання покарання за злочин геноциду [4]. І тут варто зауважити, що деякі держави внесли статті про геноцид до національного законодавства, а інші - ні. Потрібно згадати дві країни, а саме Німеччину та Канаду, тому що в Німеччині в 2001 році було прийнято «Кодекс злочинів проти міжнародного права»; у Канаді у 2000 році – Закон щодо злочинів проти людства і воєнних злочинів, які передбачають універсальну юрисдикцію за злочини проти міжнародного права, зокрема геноцид, злочини проти людства і воєнні злочини.

Звернемо увагу на те, що національні суди Ізраїлю, Німеччини, Бельгії та Швейцарії розглядали справи про геноцид й ухвалювали рішення на підставі універсальної юрисдикції, таким чином, як вважає Вільям Шабас, «заповнюючи прогалину в Конвенції про геноцид» [15].

Важко уявити, що держава, яка сама планувала чи була співучасницею вчинення геноциду, притягала б до відповідальності за цей злочин. Однак у кінці XX – на початку XXI століття в багатьох державах, на території яких було скоєно злочини геноциду, відбулася зміна урядів, і нові уряди були зацікавлені в покаранні за геноцид. Національні суди в Руанді, Боснії-Герцеговині, Хорватії, Косово, Іраку, Естонії, Латвії, Литві та в інших країнах, а в 2010 році і в Україні виносили свої рішення щодо звинувачення в злочині геноциду, вчиненому на їхній території, на основі або національного законодавства, або Конвенції про геноцид, або ж на підставі обох джерел.

М.М. Антонович зазначає, що серед колишніх радянських республік лише суди Естонії, Латвії і Литви застосували норми міжнародного кримінального права і засудили тих, хто депортував населення цих країн у 1941 році та 1949 році та брав участь в інших масових репресіях за звинуваченням у злочинах проти людства чи геноциді. Вона також зазначає, що цікавим аспектом є те, що в національне законодавство однієї групи пострадянських країн норма щодо геноциду була введена в такому ж формулюванні, як у Конвенції про геноцид, в іншій – у дещо відмінному від міжнародно-правового визначення.

Зокрема, в Кримінальному кодексі Естонії ви-

значення злочину геноциду містить, крім національних, етнічних, расових і релігійних груп, уведених до Конвенції про геноцид, також групи опору окупаційному режиму чи інші соціальні групи. Це відповідає тенденції до включення політичних груп у визначення злочину

геноциду в європейських країнах, тобто до розширеного визначення геноциду. Зокрема, політичні групи є у визначенні геноциду в Кримінальних кодексах Франції і Литви [12].

Необхідно ще раз звернутися до праці Р.І. Ребриш, в якій зазначено, що позиція Міжнародного суду справедливості щодо природи геноциду сформульована в Консультативному висновку, полягає в тому, що «...принципи, закладені Конвенцією, визнані цивілізованими націями як такі, що є обов'язковими для держав незалежно від їхніх конвенційних зобов'язань», а «...заборона геноциду, як і обов'язок співпраці держав із метою звільнити людство від цього злочину, має універсальний характер» [4].

Отже, в цілому практика виконання державами обов'язку покарання за злочин геноциду відповідно до Конвенції про геноцид свідчить або про її пряме застосування в національних судах, або про застосування відповідної норми щодо злочину геноциду національного закону, яка може бути сформульована відповідно до визначення геноциду, даного в Конвенції про геноцид, або з розширеним визначенням злочину геноциду. Такий висновок у своїх працях зробили Р.І. Ребриш та М.М. Антонович. Проаналізувавши дане питання, ми дійшли до такого ж висновку.

Висновки. Здійснене у статті дослідження міжнародної кримінальної відповідальності за геноцид як злочин проти безпеки людства засвідчило актуальність теми даного дослідження в умовах сьогодення, як ніколи раніше.

В ході дослідження було з'ясовано, що геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, вчинення якого є підставою для міжнародно-правової відповідальності держав та кримінальної відповідальності індивідів.

Було проаналізовано, що попри те, що була підписана Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, ухвалені її норми не змогли запобігти новому прояву даного злочину.

Всі перераховані у статті приклади показують, що процес запровадження державами ефективних механізмів притягнення до відповідальності за геноцид триває, проте відбувається дуже повільно.

Також, були проаналізовані дії росії в Україні та зроблені висновки, що такі дії є геноцидом за всіма ознаками і країна-агресор повинна понести відповідальність за геноцид українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/konvencziya-oon-pro-zapobigannya-zlochynu-genocydu-i-pokarannya-zanogo>. / Konventsiiia OON pro zapobihannia zlochynu henotsydu i pokarannia za noho.
2. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf. / Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii.
3. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Національна академія правових наук України. НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права. Збірник наукових статей за матеріалами II Харківських міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті професорів М.В. Яновського і В.С. Семенова. У двох частинах. Частина 2. Харків, 2016. С. 54–58. / Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho. Natsionalna akademiia pravovykh nauk Ukrainy. NDI derzhavnoho budivnytstva ta mistsevoho samovriaduvannia. Aktualni problemy suchasnoho mizhnarodnoho prava. Zbirnyk naukovykh statei za materialamy II Kharkivskykh mizhnarodno-pravovykh chytan, prysviachenykh pamiati profesoriv M.V. Yanovskoho i V.S. Semenova. U dvokh chastynakh. Chastyna 2. Kharkiv, 2016. S. 54–58.
4. Ребриш Р.І. Геноцид як злочин проти безпеки людства за міжнародним кримінальним правом. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 41. Том 2. 2016. С. 127–129. / Rebrish R.I. Henotsyd yak zlochyn proty bezpeky liudstva za mizhnarodnym kryminalnym pravom. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia PRAVO. Vypusk 41. Tom 2. 2016. S. 127–129.
5. Радомська Д.І. Відповідальність за геноцид в міжнародному кримінальному праві. Актуальні проблеми міжнародного права та порівняльного правознавства. / Radomska D.I. Vidpovidalnist za henotsyd v mizhnarodnomu kryminalnomu pravi. Aktualni problemy mizhnarodnoho prava ta porivnialnoho pravoznavstva.
6. Строкова І.І. Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / І.І. Строкова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 18 с. укр. / Strokovia I.I.

- Kryminalna vidpovidalnist za henotsyd (porivnialnyi analiz): avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 / I.I. Strokova; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv, 2010. 18 s. ukr.
7. Robert Gellately, Ben Kiernan. *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003.
 8. Ervin Staub. *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
 9. Бендерський Ю. Кримінально-правова характеристика складів злочинів проти миру і безпеки людства / Ю. Бендерський // *Економіка України*. 2014. № 1. С. 12–15. / Benderskyi Yu. Kryminalno-pravova kharakterystyka skladiv zlochyniv proty myru i bezpeky liudstva / Yu. Benderskyi // *Ekonomika Ukrainy*. 2014. № 1. S. 12–15.
 10. Бакаев А.А. Досвід зарубіжних країн щодо відповідальності за геноцид / А.А. Бакаев, В.И. Гриц. Київ. Наукова думка, 2012. 151 с. / Бакаев А.А. Dosvid zarubizhnykh krain shchodo vidpovidalnosti za henotsyd / A.A. Bakaev, V.Y. Hryts. Kyiv/Naukova dumka, 2012. 151 s.
 11. Ярошевич П.Д. Сутність та причини вчинення злочинів проти миру і безпеки людства / П.Д. Ярошевич // *Право України*. 2014. № 7. С. 11–13. / Yaroshevych P.D. Sutnist ta prychny vchynennia zlochyniv proty myru i bezpeky liudstva / P.D. Yaroshevych // *Pravo Ukrainy*. 2014. № 7. S. 11–13.
 12. Антонович М.М. Обов'язок покарання за злочин геноциду: судова практика держав. НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т. 144-145. Юридичні науки. С. 133–137. 2013. / Antonovych M.M. Oboviazok pokarannia za zlochyn henotsydu: sudova praktyka derzhav. NAUKOVI ZAPYSKY. T. 144-145. Yurydychni nauky. S. 133–137. 2013.
 13. Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. 10 головних питань про геноцид в Україні, покарання за нього та міжнародні суди. 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/20/7139730>. / Yevropeiska pravda. Mizhnarodna bezpeka ta yevrointehratsiia Ukrainy. 10 holovnykh pytan pro henotsyd v Ukraini, pokarannia za noho ta mizhnarodni sudy. 2022.
 14. Міністерство закордонних справ України. Дмитро Кулеба: Росія має бути притягнута до відповідальності за геноцид українців. 2022. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-rosiya-maye-butiprityagnuta-do-vidpovidalnosti-za-genocid-ukrayinciv>. / Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. Dmytro Kuleba: Rosiia maie buty prytiahnuta do vidpovidalnosti za henotsyd ukraintsiv. 2022.
 15. Schabas W.A. *National Courts Finally Begin to Prosecute Genocide, the 'Crime of Crimes'* / William A. Schabas // *Journal of Int'l Criminal Justice*. 2003. Vol. 1. Oxford Univ. Press. P. 39–63.